

Марија Копривица

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Центар за црквене студије, Ниш

e-mail: marijakoprivica81@gmail.com

ПОМЕНИ КТИТОРИМА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КТИТОРСКИХ ПРАВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ •

Апстракт: Један од најзаступљенијих мотива средњовековног задужбинарства је остваривање права на вечни помен. Рад представља настојање да се расветли питање на који су начин ктиторима служени помени у манастирима. Студенички и Хиландарски типик у посебном поглављу прописују начин служења помена Светом Симеону, уз појање панихида, свеноћна бдења и друге почасте. Током времена, из служења оваквих помена развија се прослављање празника посвећеног светом ктитору, уз свечану трпезу и давање милостије на вратима манастира. Поред помена у својим гробним и „рукотвореним” црквама, српски владари су ктиторска права стекли у бројним светогорским манастирима. Поједине повеље с краја 14. и из 15. века садрже прецизна упутства о поменима Лазаревићима и Бранковићима. Уочено је да је дошло до одређених промена у богослужбеном делу вршења помена ктиторима, као и да су они постали учесталији у познијем периоду.

Кључне речи: ктитор, манастир, помен, панихида, Свети Симеон, деспот Стефан Лазаревић

Ктиторство је сложен процес који је подразумевао обавезе и права како ктитора тако и самог манастира. Основни мотиви средњовековног задужбинарства су кроз цео средњи век у основи имали духовност и побожност, мада се имовински односи дубоко прожимају кроз ктиторски чин. Житија српских средњовековних владара, као и манастирске повеље, међу специфичним мотивима подизања црква наглашавају спасење душе, вечно почивалиште под окриљем храма Божјег и право на помен.¹ Већ давно су В. Марковић и С. Троицки истакли важне одлике ктиторства, посебно права која су ктитори имали у својим задужбинама.² Међутим, док су права и обавезе оснивача или дародаваца манастира у великој мери истражена, обавезе које је сам манастир, односно монашка заједница, имала према ктиторима, остале су по страни.

• Рад је део научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофски факултет (бр. уговора 451–03–68/2022–14/ 200163), који је финансијски подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Поповић 1987, 243–248.

² Марковић 1925, 100–124; Троицки 1935, 81–132.

За живота ктитора манастир има дужност да га достојно прими, угости и ода му духовне почести. Помињање имена ктитора и чланова његове породице у службама и молитвама, започиње вероватно са успостављањем духовног живота манастира. Права оснивача манастира су велика и изражена, како у статутарном уређењу, тако и у учешћу у управљању. Постоје подаци који указују да се ктитори после подизања храма и сами замонаше, те за живота лично управљају својом задужбином. Ктитор у манастиру није само почасни гост, већ има статус домаћина. У владарским задужбинама посебно се водило рачуна о посетама ктитора храму и начину на који ће им бити указана част.³ У појединим манастирским комплексима постојали су посебни објекти за његов боравак (палате), а у трпезарији и у храму посебно место за седење.⁴ Дечанске повеље садрже интересантан пропис којим је Стефан Урош III наредио да нико не сме сести на место у манастирској трпезарији намењено ктитору, ни игуман ни архиепископ, уз образложење о божанском пореклу власти.⁵

Обавезе манастира према својим ктиторима не престају њиховом смрћу, напротив постају израженије. Манастирима остаје да чувају успомену на свог оснивача и добротвора, спроводе његове завете и заповести. Управо у служењу панихида и годишњих парастоса и вршењу помена на литургијама се огледа исказивање *вечног помена*, који је један од основних захтева које ктитор има од своје задужбине.⁶ Потреба човека да његово име буде сачувано од заборављања веома је изражена, а помени на светим местима под окриљем храма Божјег препоручивали су ктитора као богоугодника чија душа заслужују спасење. С. Троицки истиче да је право на помен „састављало главни садржај киторског права“.⁷ Он такође истиче да се у киторским храмовима право на помен ктитора може сматрати аналогним са правом на помен епископа у свим епархијским храмовима. Ипак, помињање ктитора није угрожавало права епископа и патријарха на њихове помене, те су они неизоставно вршени.⁸

Службе киторима су рано установљене у богослужбеном поретку манастира. Начин служења се разликовао у појединим манастирима, а разликовали су се такође и захтеви ктитора у којој мери и на који начин ће монашка заједница указати почаст свом оснивачу, или дародавцу.⁹ Манастири су своје обавезе према киторима ревносно спроводили, испуњавајући своју мисију чувања успомене на име, лик и дело свог оснивача. Међу обавезама епископа, који се стара о богослужбеном поретку у храму, стоји и дужност да уписује помене за сваког од упокојених који су завредили такву почаст.¹⁰ Поменици као посебне књиге у којима су бележена имена свих које треба поменути садрже посебан део посвећен носиоцима киторских права.¹¹ За разлику од читања проскомедијских поменика у одређено време у храму, давање помена киторима

³ Троицки 1935, 105–120; Поповић (Р.) 2016, 113–122; Копривица 2022, 21–38.

⁴ Поповић (С.) 1994, 119.

⁵ Ивић, Грковић 1976, 132–133.

⁶ ЛССВ, 550 (Р. Поповић, М. Јанковић, *Помен*).

⁷ Троицки 1935, 121.

⁸ Милаш 1902, 402–403; Троицки 1935, 121; Крстић 2016, 283–289; Копривица 2019, 146.

⁹ Троицки 1935, 120–123; Congdon 1996, 161–199.

¹⁰ Студенички типик 1994, 113.

¹¹ ЛССВ, 551 (Д. Даниловић, *Поменици*); Новаковић 1875, 1–152; Стојановић 1890, 176–186.

оснивачу прописано је и типиком, те је спровођено са посебном пажњом. Последње поглавље Студеничког и Хиландарског типика предвиђа да се цео типик, у оквиру ког се налазило и Житије Светог Симеона, чита једанпут месечно и „нарочито на дан успомене ктиторове“.¹² На овај начин, сви монаси су стално подсећани на ктиторов живот и дело, као и обавезе према њему.

Студенички и Хиландарски типик садрже посебну главу насловљену: *Како треба појати (држати) панихиде ктиторима*. Модел по коме се поштује ктитор преузет је из византијског Евергетидског типика. Иако се ради о сасвим другим личностима и другачијим околностима у којима се негује традиција и сећање на оснивача манастира, сам текст показује знатне подударности.¹³ То је вероватно одраз већ заживеле праксе помињања ктитора, која је прописана у бројним византијским типцима. Панихиде представљају облик молитвословља који се служи после смрти хришћана. Реч панихида је грчког порекла – *πανυχίς*, а састоји се од *πας* – сав и *νύχτα* – ноћ. Јасно је да се ради о свеноћном бдењу уз молитве и псалме за душе мртвих. У основи, панихиде се служе над телом умрлог пре полагања у гроб, међутим, пракса се током времена мењала.¹⁴ У Српској цркви у средњем веку, посебно у манастирском богослужбеном поретку, панихиде су се држале чешће, а обавезно су се појале за скороумрле, као и приликом обележавања годишњих помена ктитора, игумана, чланова монашке заједнице.¹⁵

Сава је у Студенички типик унео неке додатне елементе који указују на већи ниво празничног прослављања ктитора него што је то прописано у византијском изворнику. Српски типичи превиђају: „и са свеноћним бдењем славите успомену триблаженог и преподобног оца нашег и ктитора господина Симеона монаха, који је месеца фебруара тринаестог дана. Празнујте га светло, појањем и свећама, и јелом и пићем до обиља. Осим тога и на врата треба дати и јела и пића ко се задеси на тај дан.“¹⁶ Наглашено је да, уколико се догоди да овај дан падне током Ускршњег поста, његово прослављање да се помери пре поста. На овај начин избегнуто је нарушавање посебно ригорозних правила за почетак поста, док је прослављање у мрсном периоду могло подразумевати обилније гозбе. За разлику од Хиландарског типика и Евергетидског изворника, Студенички типик у већој мери наглашава празничну, светлу и свечану атмосферу приликом обележавања успомене на Светог Симеона, те поред наведеног дела који је исти у оба типика, садржи и део који налаже: „А ово заповедам игуману, да пред овај празник шаље и на дунавску и на зетску страну и да купује рибу, да буде обилно на празник преподобног оца нашег и ктитора господина Симеона. А још на спомен ту позвати владара ове земље и игумане друге.“¹⁷ Иако у наслову главе 35 Студеничког типика стоји да се ради о *појању панихида*, из садржине овог дела текста произилази да је реч о прослављању празника посвећеног Светом Симеону. Јасно се издвајају две етапе у обележавању овог дана. Најпре, свеноћно

¹² Студенички типик 1994, 129.

¹³ Thomas, Constantinides Hero 2000, 493; Анђелковић, Ракићевић 2020, 27–43, 96–98.

¹⁴ Мирковић 1966, 175–180.

¹⁵ Студенички и Хиландарски типик предвиђају готово свакодневно појање панихида, те садрже напомену: „Тужно је да се зна да они који творе помен на панихидама изостављају одређене заповести код панихида, које су нам за све дане обавезне“. Студенички типик 1994, 113.

¹⁶ Студенички типик 1994, 111.

¹⁷ Студенички типик 1994, 111.

бдење уз молитве, псалме и појање. У извођењу овог обреда над гробом Светог Симеона учествује читава монашка заједница манастира, а типиком је прописано: „и увече на панихиди дати свој браћи по свећу док стоје над гробом“.¹⁸ По свему судећи, оваква почаст резервисана је за оснивача и светитеља чији се култ развија у манастиру. Разлози за давање оваквих панихида, а затим и прослављања Светог Симеона, описани у Студеничком типиком, леже у чињеници да Симеон није само ктитор, већ и светитељ чија се канонизација дешава у време када је Сава писао ове редове Студеничког типика. Након панихида долазио је празнични, светли и свечани део прослављања празника Светог Симеона. У византијском изворнику није на овакав начин назначена димензија прослављања ктитора, већ се остајало на ревносном вршењу помена, служењу молитава за спасење његове душе и чувању успомене на оснивача. Могло би се рећи да је Сава установио начин прослављања *светог ктитора* већ у време издавања типика. У истраживањима о настанку култа Светог Симеона, Д. Поповић је указала да се ради о поступном, простудираном и сврсисходном грађењу култа.¹⁹ Потреба за достојним прослављањем новогрпског светитеља, патрона и заштитника државе је свакако постојала почетком 13. века, док је Сава разрадио постојећи модел служења панихида у част ктиторову, дајући му елементе празника.

Интересантно је упоредити начин на који Студенички типик предвиђа прослављање највећих хришћанских празника са овим описом прослављања Светог Симеона.²⁰ Прописано је да се достојно поштују сви Господњи и Богородичини празници, а посебно је истакнуто обележавање Успења Пресвете Богородице, које представља и празник коме је посвећен храм. Поред напомене да се прославља светло и свечано, назначено је да се тог дана износи на вратима *колико год може*. Давање на вратима је предвиђено још једино на празник Светог Симеона.²¹ Елементи гозбе уз свечану и богату трпезу знатно су израженији када се описује празник посвећен ктитору. Могло би се рећи да се прослављање ктитора ставља у исти контекст као и обележавање најзначајнијих хришћанских празника.

Тешко је прецизније одредити тренутак у коме се од служења панихида и годишњих помена на дан смрти, прелази на прослављање ктитора као новог светитеља. У различитим манастирима и различитим периодима овај процес се одвијао постепено и на другачије начине. Посвећење светог Симеона се догодило брзо након његовог полагања у студенички гроб.²² Савино архимандритовање у Студеници и рад на стварању култа Светог Симеона довели су до уношења оваквих прописа у типик. Извесно је да сам типик као законски акт и канонизација владара стоје у вези са јачањем српске државности

¹⁸ Студенички типик 1994, 111–113.

¹⁹ Поповић (Д.) 2006, 44–45.

²⁰ Студенички типик 1994, 69, гл. 11: „Како треба празновати Господње празнике и Пресвете Богородице Доброчинитељке: сви Божанствени и Господњи празници, а као и пресветле Владичице Богородице Доброчинитељке наше, да се празнију изнад других, и то у појању и сјају и вашем јелу. А празник Светог Њеног престављања који је назван Успење, празнујте га светло и свечано, јер је празник над празницима и славље над слављима. Тога дана заповедам да дајете на вратима колико год можете, а наша ће Вам рука у томе помагати”.

²¹ Студенички типик 1994, 111, 129.

²² Поповић (Д.) 1992, 29; Поповић (Д.) 2006, 52–53. Новија становишта о студеничком гробу Св. Симеона: Поповић (Д.), Поповић (М) 2015, 237–257.

и црквености почетком 13. века.²³ Следећи студеничке узоре у манастирском уређењу, а касније и идеје о светородној династији, овај модел држања помена који стоји у корелацији са прослављањем *светог ктитора* пренет је на друге манастире. Познато је да су манастири у којима су сахрањени чланови лозе Немањића имали посебну мисију у настанку и неговању култа светих српских краљева.²⁴

Мотив *вечног помена* присутан је у манастирским повељама током целог средњег века, како у владарским, тако и у властеоским исправама. Већ Сава пише у житију свога оца да је један од основних мотива подизања Хиландара био „да нас ни онде не лиши обновљења и помена и уточишта“.²⁵ Такође, сведочи да је даровима учињеним бројним светим местима широм хришћанског света обезбедио помене себи и својим наследницима. Исти мотив сусреће се касније, те је Стефан Дечански своју најзначајнију задужбину подигао „у помен мени и сину мом и свим родитељима и прародитељима краљевства ми“.²⁶ Постоје и примери где се властеоски дарови уз владареву потврду прилажу светогорским манастирима за помен, најпре владара, а затим и самог властелина.²⁷ О начину служења помена ктиторима значајно сведочанство сачувано је у тзв. Романовом типикју из 1382. године. Поред списка имена ктитора са датумом њиховог престављења, када им се треба служити помен, стоји и запис: „сваком од њих да се на дан смрти његове опоје дванаест пшеница, са свећама за сву братију, и приливком, сваке године.“²⁸ Из овог записа се запажа извесна сагласност са Хиландарским типиком да се ктиторима служи помен једанпут годишње, као и пропис да се свој братији дају свеће и да сви учествују у молитвословљима за умрле ктиторе.

Право на помене у склопу ктиторских права српски владари су остваривали у бројним манастирима широм православног света. У светогорским манастирима ктиторска права српских владара нису у великој мери изражена у статутарном или административном погледу због аутономије таквих храмова, али је вршење помена долазило до изражаја, представљало посебну почаст и имало велики духовни значај. Међутим, циљ прецизно уговорених помена у појединим светогорским манастирима није био стварање култа светитеља ктитора. Дародавци су од таквих храмова захтевали заиста *вечни помен*, који се пре свега обављао у склопу литургијских служења. Важно је нагласити да се начин служења помена у светогорским храмовима и другим манастирима, који нису имали примарну улогу чувара мошти светог ктитора и стварања његовог култа, разликовао од оног који прописује Студенички типик.

Поједине манастирске повеље с краја 14. и из 15. века попримају одлике уговора у којима је начин служења помена ктиторима посебно предвиђен. Лазаревићи поред куповине адрфата у светогорском Св. Пантелејмону, односно уточишта у случају велике опасности, обезбеђују и молитве за своје спасење и помене свих чланова породице.²⁹ Иако у повељама кнегиње Милице и њених синова, којима је манастир добио бројне поседе у

²³ Петровић 1986, 75–98; Поповић (Д.) 2016, 125–129.

²⁴ Поповић (Д.) 2006, 33–37; Поповић (Д.) 2016, 125–129.

²⁵ Свети Сава, Сабрани списи 1988, 109.

²⁶ Ивић, Грковић 1976, 305.

²⁷ Новаковић 1912, 513, 516.

²⁸ Стојановић 1905, 69; Павић 1986, 77.

²⁹ Младеновић 2007, 315–328; Живојиновић 1968, 259–263.

Србији, нема података о уговарању адрфата и помена, из исправе игумана Никодима види се да се монашка заједница обавезала да ће посебну пажњу посветити поменима нових ктитора. Почетак исправе у коме је био описан начин служења ових почаста ктиторима је оштећен, па се не може реконструисати у потпуности. Јасно је да су у случају смрти неког од ктитора из породице Лазаревић у манастиру обављани парастоси до годишњице по устаљеном поретку, а може се прочитати да је обред подразумевао свеће у рукама свих чланова братства, обилнију трпезу, додаток у вину и давање милостиње. Поред тога, богослужбени део се састојао од служења посебних литургија у част ктитора и то: „Колико је попова у манастиру сви да служе литургију, до четрдесетог дана за умрлог да се учини сто литургија. И сваке суботе, током прве године да се умрлом даје кољиво и да се служи десет литургија, а кад прође година да се умрлом даје помен по Уставу Светих отаца“.³⁰ Повеља при крају још једанпут наглашава да се овакав начин служења помена обавља на дан годишњице смрти, уз литургије, али и да се сиромашна братија пушта у манастир и да се даје обилнија храна, вино и милостиња. Прописано је да овакво право припада најпре Светом кнезу Лазару, чији су се помени почели служити већ после издавања ове исправе, а затим и Стефану, Вуку и госпођи монахињи Јевгенији (кнегињи Милицы). Такође, стоји забелешка да се „ни за један нечији прилог, ако би и највећи био, у поменику не прескочи помен“, већ да се Лазаревићи неизоставно помињу „после уписаних царева у поменику“.³¹ Чини се да је уз адрфате и детаљно описан начин њиховог располагања од стране чланова породице, велика пажња посвећена служењу помена, који у ранијим исправама нису на овако прецизан начин прописани. Међутим, извесно је да је пракса помињања ктитора већ дуго времена живела у овом и другим манастирима, па и не чуди позивање на *Устав светих отаца* о начину служења помена ктиторима.

Сам деспот Стефан Лазаревић је поред већ постојећих права у Светом Пантелејмону почетком 15. века уговорио помене и у Хиландару и у Лаври Светог Атанасија. Преузимајући старање над Хиландаром обновом великог новчаног дара свог оца од 100 литри новобрдског сребра, деспот Стефан постаје „китор најприснији“ овог манастира.³² Иако би се могло рећи да су права на помене већ овим даром била обезбеђена, он посебном исправом купује шест адрфата у Хиландару, уз које прописује и начин на који ће му бити служени помени. У повељи се наводи: „за сваки помен да се кува пшеница и да се опоје по десет литургија, и да се свој братији даје приливак. И осим литургија везаних за помен, да ми се опоје, током трајања четрдесет дана од смрти сто литургија. И кад се наврши годишњица од смрти, да се помињем као и ктитори и братија манастирска.“³³ Интересантно је да се не помиње давање милостиње или обилнија трпеза, који су често договарани у оваквим приликама. Нешто раније помене у Хиландару завредио је кнез Лазар, а затим је и кнегиња Милица – монахиња Јефросина сопственим залагањем заслужила место међу ктиторима у поменицима овог манастира.³⁴

У Лаври Светог Атанасија, деспот Стефан је такође обезбедио достојно помињање свог имена, које се нашло у поменицима уз царева и друге истакнуте дародавце

³⁰ Младеновић 2007, 316, 324.

³¹ Младеновић 2007, 318, 326.

³² Младеновић 2007, 183–190; Благојевић 2004, 352.

³³ Младеновић 2007, 196–197.

³⁴ Благојевић 2004, 343.

овог светог места. Најпре је у исправи из 1407. године прописао да му се у Великој Лаври држе годишњи помени као ктитору на исти начин као и цару Стефану Душану.³⁵ Овим поступком он себе сматра настављачем ктиторске делатности првог српског цара. Познато је да је Стефан Душан личним даром стекао ктиторска права у Лаври, а после његове смрти цар Урош издаје повељу овом манастиру ради “части и душевног спасења трипут блаженог и вазда помињаног цара Стефана.“ Ова повељом прописана су и права на помене Стефана Душана: „записаше његово име у Синодицима да се свког дана помиње са вазда помињаним царевима ктиторима, а почели су и сваке године да чине помен души његовој.“³⁶ Међутим, изгледа да је деспот желео да своје помене и молитве за спасење своје душе пред крај свог живота додатно ојача посебном повељом. Повеља деспота Стефана из 1427. године само да потврђује право на вечни помен, већ их додатно разрађује: „и за ово (што дадох) да ми после моје смрти чине помен, како манастир одржава обичне помене благочастивим господарима: трећину и деветину и на двадесети и на четрдесети дан и на пола године и на крај године, с кољивом, и с приливком и са саборном трпезом. И на сваки помен по двадесет литургија. И тако да ми чине прве године. Осталих година да ми одржавају помене једном годишње такође са саборном трпезом и са кољивом и с приливком. И сваког месеца по три литургије.“³⁷ Не може се поуздано рећи да ли су обавезе Лавријата после ове исправе увећане у односу на претходно договорен начин служења помена и другим ктиторима и цару Душану. У првој исправи нису поменути парастоси у првој години живота, мада су се могли подразумевати. Поред тога, уз годишње помене захтева се за сваки помен двадесет литургија, што је више него што је раније већ био обезбедио у Хиландару и у Светом Пантелејмону. Могло би се претпоставити да је овакво додатно служење литургија ктитору у част било посебно договорано и да се разликовало у зависности од врсте дара и захтева ктитора. Обавезе манастира нису временски одређене, већ је деспот захтевао да му се служе помени „док буде постојала Велика Лавра“. У повељи је уписано да чак иако манастир буде остао без уписних поседа, или се нека несрећа догоди дародавцу, уписане обавезе о држању помена имају се редовно спроводити.³⁸

Касније деспот Ђурађ Бранковић преузима ктиторско старање о Лаври Светог Атанасија. Поред потврде старих и прилагања нових дарова, повеља деспота Ђурађа из 1452. године садржи одредбе о помену: „да они мене поменују како је обичај манастира и како чине помене светопочившему цару Стефану и светопочившему господину родитељу ми деспоту Стефану, онако да чине помен господству ми и деци мојој.“³⁹ Затим детаљно разрађује на који је начин требало спроводити помене. Најпре за живота свих живих чланова породице: Ђурађа и Јерине и њихове деце, Маре, Кантакузине, Гргура, Стефана и Лазара, њихова имена се помињу једном годишње са двадесет литургија и са кољивом и приливком и трпезом. Поред тога, договорено је да се за сваког члана породице држе по три литургије месечно. По престављењу неког од чланова породице врше се уобичајени парастоси трећег, девог и четрдесетог дана, полугодишњи и

³⁵ Младеновић 2007, 248.

³⁶ Новаковић 1912, 493; Соловјев, Мошин 1936, 120–121; Штетић 2016, 77.

³⁷ Младеновић 2007, 260, 264.

³⁸ Младеновић 2007, 264.

³⁹ Новаковић 1912, 502–504

годишњи, а затим се служење помена наставља једном годишње, на исти начин који је описан и за живота ктитора.⁴⁰ Упоредивањем ових података са повељом којом деспот Стефан Лазаревић уговара помене у Лаври уочава се велика сличност у броју литургија и распореду служења. Међутим, број чланова породице Бранковић који су имали право на овакве помене је већи и они се спроводе, како за њиховог живота, тако и после смрти.

Бранковићи су се такође старали да осигурају помене у већем броју светогорских манастира.⁴¹ Синови севастократора Бранка су још 1365. године поклонили Хиландару део својих баштинских поседа у Дреници, а у повељи се наводи да су дати за „помен нашим дедовима и родитељима и нама“.⁴² У хиландарским поменицима уписани су датуми смрти Вука Бранковић и његовог брата монаха Герасима.⁴³ Заслугом Герасима Бранковића обновљен је запустели манастир Св. Павла који је постао светогорска задужбина о којој су се старале генерације ове породице.⁴⁴ Једна повеља из 1410. године сведочи да је Ђурађ са мајком Маром поконио једно село у време престављења свог брата Лазара, а у повељи напомиње: „договорисмо се да то село приложимо Светом Павлу за помен Лазаров“.⁴⁵ По свему судећи, током 15. века у Светом Павлу су сви чланови ове породице достојно помињани као ктитори. Пред крај века, деспотица Ангелина даје новчани дар манастиру и у повељи прописује: „да су дужни иноци више речене обитељи Светог Павла, један дан у седмици, четвртак, да служе литургију и да се братији даје приливак“.⁴⁶ На сличан начин, деспотица Ангелина и њен син Јован наставили су старање над Есфигменом, обнављајући дарове деспота Ђурђа. При томе је игуман манастира обећао да ће сваке суботе служити литургију и давати приливак за душе и спасење ктитора из породице Бранковић.⁴⁷ Највероватније да су их немирна времена и неизвесна политичка ситуација нагнали да у молитвама атоских монаха потраже пут до спасења и Божје помоћи.⁴⁸

Може се приметити да се помени прописани у оваквим уговорима разликују у односу на службе ктиторима које описују Студенички и Хиландарски типик. На основу изложеног могло би се рећи да се издвајају два начина служења помена ктиторима. У храмовима у којима лежи тело ктитора који постаје светитељ и придружује се своду светородних Немањића интензивно се ради на неговању његовог култа. Стога се на гробу ктитора држе свеноћна бдења, а затим се из служења годишњих помена развија прослављање празника тог светитеља. Елементи панихида над гробом или других молитвословља и обреда, који стоје у вези са службама мртвима, могу остати као део тог богослужбеног дана, ипак, акценат све више прелази на светли и свечарски део који носи прослављање празника. Највероватније да је, после Светог Симеона у Студеници, на овакав начин настајао и развијао се култ краља Милутина у Бањској, Стефана Дечанског у Дечанима, кнеза Лазара у Раваници. Истовремено, помени других ктитора и дародаваца у овим манастирима остају у другом плану. Тешко би се могли пронаћи примери и доказати да је један манастир успешно успео да оствари уздизање два или више култова

⁴⁰ Новаковић 1912, 502–504; Спремић 2000, 74–75.

⁴¹ Спремић 2005, 409–420.

⁴² Новаковић 1912, 442–444.

⁴³ Стојановић 1905, 71–72; Благојевић 2004, 344–345.

⁴⁴ Суботић 1983, 207–254.

⁴⁵ Новаковић 1912, 528–529.

⁴⁶ Новаковић 1912, 533.

⁴⁷ Новаковић 1912, 543–544.

⁴⁸ Спремић 2005, 409–420; Erdeljanin 2016, 61–72.

својих славних ктитора. Међутим, сами помени и уписивање имена дародаваца у поменике није изостало ни у оваквим манастирима. Дечански поменици сведоче да је листа уписаних лица и међу владарима и међу дародавцима велика, али само је оснивач прослављан као светитељ.⁴⁹ Са друге стране, поред подизања свог „рукотвореног“ манастира у коме су помени и гробно место и сви парастоси били загарантовани, многи српски владари су служење помена остваривали и у другим манастирима, својим богатим ктиторским даривањима. Посебно су били заинтересовани да светогорски монаси у својим службама и молитвама изговарају њихова имена. Иако су и Немањићи водили рачуна о ревномном служењу помена, изгледа да ова појава добија на значају у познијем периоду.

У поменутиим документима о уговарању помена у светогорским манастирима сусрећу се прописане обавезе да се у част ктитора служи одређени број литургија. Посебну пажњу завређују они подаци који предвиђају спровођење оваквих служби чешће од уобичајеног давања годишњих помена. У Пантелејмону, Великој Лаври и Хиландару, деспот Стефан је имао унапред договорене почести да му се након смрти у првих четрдесет дана одслужи по сто литургија у сваком од ових манастира.⁵⁰ Касније је у Лаври Светог Атанасија договорио још двадесет литургија на сваком годишњем помену, и по три сваког месеца.⁵¹ Чини се да ктитори 15. века од светогорских манастира захтевају све већи број служби, посебно литургија које су њима намењене. Од обележавања помена једанпут годишње на дан смрти, прелази се на три литургије једанпут месечно, да би пред сам крај 15. века актуелним ктиторима светогорска братија служила литургије један дан у недељи.⁵² С обзиром да су, поред ових ктитора, стари светогорски манастири имали своје дужности и према старим добротворима из претходних генерација и векова, јасно је да је знатан удео у богослужбеном поретку био посвећен ктиторима.

Велики број помена ктиторима наводио је манастирске старешине да повремено ревидирају своје поменике и синаксаре, као и да служе обједињене помене ктиторима. У случају да у току једне недеље има више помена умрлој братији или ктиторима и дародавцима, тада се они служи заједно. Међутим, већ у Студеничком и Хиландарском типикустоје прописи који упућују да се, и поред обједињеног служења помена, за сваког спрема посебна просфора, као и да се, ако је жељом ктитора предвиђено давање милостиње или трпезе, то има ревномно спроводити.⁵³ За сваки помен готовљено је и кољиво – кувана пшеница, чија се употреба у овом обреду тумачи као симбол клијања, поновног живота и васкрсења. Поред тога, повеље наглашавају и додатну употребу вина, како током обреда, тако и на монашкој трпези. Овакав *приливак* подразумева додатну количина вина коју је добијао сваки монах за трпезом, али и остали који су примани у манастир, као и они који су добијали следовање на вратима, а све у спомен ктитора.⁵⁴

Уговоре о служењу вечних помена ктиторима морао је по свему судећи да потврди братски сабор манастира. На сличан начин уговорани су и адрфати, једино што

⁴⁹ Марјановић-Душанић 2007, 323–334.

⁵⁰ Младеновић 2007, 196–197, 316.

⁵¹ Младеновић 2007, 264.

⁵² Новаковић 1912, 533, 543.

⁵³ Студенички типик 1994, 115.

⁵⁴ Штетих 2021, 392.

је била потребна сагласност читаве монашке заједнице.⁵⁵ Из исправе деспота Стефана Великој Лаври виде се да, поред договора са игуманом Гервасијем, деспот захтева да се сви калуђери „сагласе, обећају и потпишу својом руком – а то ће мени предати, и што ће учинити и сви проигумани, духовници и старци који се налазе у Лаври“.⁵⁶ У једном од хиландарских документа, Романовом типик у из 1382. године, сачувана је забелешка: „овај устав о помену ктиторима писа се наредбом све братије“.⁵⁷ Хиландарци су на једном од својих братских сабора, одржаном после смрти последњег ктитора из династије Немањића, царице Јелене, расправљали о „помену нашим светим ктиторима“, али није постојала сагласност о том питању, већ се једна струја залагала да се врше обједињени помени свих бивших ктитора, док се друга залагала за поштовање типика и служење помена сваком на дан његове смрти. Ипак, листа старих ктитора је већ у претходном периоду била ревидирана, те су из ње изостали неки краљеви из немањићке династије. Хиландарци су се нашли на прекретници између доследне оданости бившим, али *светим ктиторима*, и новим дародавцима, обласним господарима српских земаља.⁵⁸ Могло би се приметити да листа старих хиландарских ктитора у време ове расправе није била тако велика, а да прописани помени који су спровођени једанпут годишње за сваког од њих нису превише оптерећивали монахе. Уз то, заиста се радило о *светим ктиторима* који су готово сви (са изузетком Стефана Душана) били канонизовани до овог периода. Насупрот томе, обавезе које су хиландарски и монаси осталих светогорских манастира преузели према својим новим ктиторима, посебно у 15. веку, подразумевале су већи број служби намењен ктиторима и члановима њихових породица.

Извори и литература

Благојевић, Милош (2004): *Кнез Лазар ктитор Хиландара*, Немањићи и Лазаревићи, српска средњовековна државност, Београд.

Erdeljanin, Jelena (2016): *A note on the ktitorship and contribution of women from the Brankovic dynasty to crosscultural connections in late medieval and early modern Balkans*, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 44, 61–72.

Живојиновић, Мирјана (1968): *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института 11, 241–270.

Ивић, Павле –Грковић, Милица (1976): *Дечанске Хрисовуље*, Београд.

Jagić, Vatroslav (1873): *Tipik Romanov, Rukopis nekad hilendarski sada berlinski*, Starine JAZU 5, 5–6.

Крстић, Зоран (2016): *Права ктитора као изазов црквеном поретку*, Студеница: 700 година Краљеве цркве, Београд, 283–289.

Копривица, Марија (2019): *Задужбинесрпскихархиепископасредњегвека*, Црквене студије 16/2, Ниш, 145–155.

Копривица, Марија (2021): *Утицај политичких околности на црквене прилике у Србији кнеза Лазара*, Византијско словенска чтенија 4, 85–97.

⁵⁵ Живојиновић 1968, 147–151.

⁵⁶ Младеновић 2007, 245.

⁵⁷ Јагић 1873, 5–6; Павић 1986, 76–79.

⁵⁸ Благојевић 2004, 342–343; Копривица 2021, 85–97.

Копривица, Марија (2022): *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, Београд–Ниш.

ЛССВ – Ћирковић С, Михаљчић Р. (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*, Београд.

Марковић, Василије (1925): *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЛИФ 5, 1–2, 100–124.

Мирковић, Лазар (1966): *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве III посебни део: свете тајне и молитвословља*, Београд.

Младеновић Александар (2007): *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд.

Марјановић-Душанић, Смиља (2007): *Свети краљ, култ Стефана Дечанског*, Београд.

Новаковић, Стојан (1875): *Српски поменици од XV до XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42, 1–152.

Новаковић, Стојан (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.

Павић, Миодраг (прир.) (1986): *Стари српски записи и натписи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12, Београд.

Петровић, Миодраг (1986): *Црквено државна идеологија Светог Саве у Студеничком типику*, Осам векова Студенице, Манстир Студеница, 75–98.

Поповић, Радомир (2016): *Ктитор и игуман према Хиландарском и Студеничком типику*, у: Љ.Максимовић, В.Вукашиновић (ур.), *Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве*, Београд, 113–122.

Поповић, Даница (2016): *Национални патрони – светачки култови у темељима српске државности и црквености*, Византијско наслеђе и српска уметност 2, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, Београд, 125–129.

Поповић, Даница (1992): *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд.

Поповић, Даница (2006): *Под окриљем светости, Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд.

Поповић, Даница – Поповић, Марко (2015): *Мироточиви гроб светог Симеона у Студеници – нови поглед*, Зборник радова византолошког института 52, 237–257.

Поповић, Радомир (1987): *Мотиви задужбинарстава у средњовековној Србији*, Богословље 31 /1, 243–248.

Поповић, Радомир (2016): *Ктитор и игуман према Хиландарском и Студеничком типику*, Манастир Студеница, 700 година Краљеве цркве, Београд, 113–122.

Поповић, Светлана (1994): *Крст у кругу, архитектура српских средњовековних манастира*, Београд.

Богдановић Димитрије (прир.) (1986): *Свети Сава, Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд.

Соловјев, Александар., Мошин, Владимир (1936): *Грчке повеље српских владара*, Београд.

Спремић Момчило (2005): *Бранковићи и Света Гора*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд, 409–420.

Спремић Момчило (2000): *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*, Осам векова Хиландара, ур. В.Кораћ, Београд, 73–83.

- Стојановић Љубомир (1905): *Стари српски записи и натписи III*, Београд.
- Стојановић Љубомир (1890): *Стари српски хрисовуљи, акта, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III, Београд.
- Студенички типик* (1994): *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, Јовановић Томислав (прир.), Београд.
- Суботић Гојко (1983): *Обнова манастира Светог Павла у 14. веку*, Зборник радова византолошког института 22, 207–254.
- Троицки, Сергеј (1935): *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА 168, други разред 86/3, 81–133.
- Congdon E. A. (1996): *Imperial commemoration and ritual in the typikon of the monastery of Christ Pantokrator*, *Revue des études byzantines* 54, 161–199.
- Штетић, Марина (2017): *Хрисовуља цара Стефана Уроша Великој Лаври Св. Атанасија којом потврђује манастир Свих Светих*, ССА 16, Београд, 73–84.
- Штетић, Марина (2021): *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд.

Marija Koprivica

**THE COMMEMORATIONS TO KTETORS. AN APPENDAGE TO THE STUDY OF
KTITOR RIGHTS IN THE MEDIEVAL SERBIA**

The basic motive of the medieval ktetorship was piety, the need for the salvation of soul and providing the eternal holy remembrance. The monasteries which kept the graves of their founders inside their temples, took care of holding commemorations on regular basis. The typikons of Studenica and Chilandar monastery contained a special chapter in which it was described how to hold panichidas to their founders. In the beginning it really was about holding the usual services in the first year after death, and after that on the annual commemorations. In time, marking the memory of the ktetor went beyond holding commemorations and started to turn into celebrating the cult of a ktetor as a new saint. In Studenica monastery it had already been decided that on the day of St. Simeon's death, after the night wake over the ktetor's grave, the holiday dedicated to the canonized ktetor should be celebrated. This custom was also accepted in other Serbian medieval monasteries. Apart from that, Serbian rulers used to arrange commemorations with monasteries from the Mount Athos, as well. Mentioning someone's name in the services held on Athos was considered a particularly sublime act. Monasteries used to have special books in which they wrote the dates of deaths and names of those who had earned such an honour. By the end of the 14th century in Chilandar monastery one of the topics at the brotherly convocations was also commemorations of the "holy ktetors". These and other data imply that the process of regularly held commemorations (panachidas) led to celebrating the ktetors and benefactors of the Church as saints.